

הכנסת

מרכז המחקר והמידע

חינוך לדמוקרטיה

מוגש לוועדת החינוך, התרבות והספורט

כתיבה: יובל וורגן

אישור: הודיה קין, ראש צוות

עריכה לשונית: מערכת "דברי הכנסת"

י"א בחשוון תשס"ח

23 באוקטובר 2007

הכנסת, מרכז המחקר והמידע

קריית בן-גוריון, ירושלים 91950

טל': 02 - 6408240/1

פקס: 02 - 6496103

www.knesset.gov.il/mmm

תמצית

מסמך זה נכתב לקראת ישיבה של ועדת החינוך, התרבות והספורט של הכנסת, שכותרתה "תפקודה של מערכת החינוך במשבר הדמוקרטיה בישראל", אשר נערכת לציון יום הזיכרון ה-12 ליצחק רבין. במסמך יוצגו כמה מההיבטים המרכזיים של תחום החינוך לדמוקרטיה:

- מדיניות משרד החינוך;
- הישגי התלמידים במקצוע האזרחות ובלמודי הדמוקרטיה;
- עמדות הנוער בנוגע למצב הדמוקרטיה בישראל;
- חינוך לדמוקרטיה במוסדות החינוך הדתיים;
- תוכניות חינוך לדמוקרטיה.

בין השאר, מצוינים במסמך הממצאים האלה:

- למושג חינוך לדמוקרטיה פירושים שונים; פירושים אחדים מדגישים את ההיבטים הפורמליים של המשטר הדמוקרטי ואת הקניית הידע במסגרת לימודי האזרחות, ואילו פירושים אחרים שמים דגש בתהליך חינוכי מתמשך ומקיף לחינוך אזרחי, שיש בו התנסות חווייתית המביאה להפנמת ערכים.
- במקצועות החובה לבגרות, הציון הממוצע הנמוך ביותר בקרב תלמידים יהודים בשנת תשס"ו הוא הציון בבחינת הבגרות באזרחות (71.63); שיעור הנבחנים שעברו בהצלחה את בחינת הבגרות באזרחות בקרב יהודים (86.86% מהניגשים) הוא השיעור השני הנמוך ביותר במקצועות החובה.
- לאחרונה החליט משרד החינוך לקיים את לימודי האזרחות בכל כיתות ט' ואף להרחיב את הלימודים להיקף של 2 יחידות לימוד בחטיבה העליונה.
- בבחינת המיצ"ב "מאה המושגים במורשת, ציונות ודמוקרטיה", שנערכה בשנת תשס"ו בכיתות ט', הציון הממוצע בתחום הדמוקרטיה היה הגבוה ביותר מבין התחומים שנבדקו בחינוך היהודי, הן הממלכתי והן הממלכתי-דתי.
- יצוין כי משרד החינוך החליט לשנות את תוכנית "מאה המושגים" ולהחליפה בתוכנית שלא תתבסס על שינון בלבד, ולפיכך משנת הלימודים הבאה לא תתקיים בחינת המיצ"ב בנושא הדמוקרטיה במתכונתה הנוכחית.
- בחינת תוכניות לחינוך אזרחי במדינות שונות בעולם מראה בין השאר כי הוראת האזרחות במובן של הקניית ידע אזרחי על עקרונות הדמוקרטיה הפורמלית אינה מספיקה, וכי יש הכרח לעסוק במהות ערכי הדמוקרטיה.
- מממצאי סקרים על עמדות בני נוער כלפי מצב הדמוקרטיה בישראל עולה כי בצד עמדות חיוביות לגבי היבטים מסוימים של הדמוקרטיה בישראל, יש סימנים לכך שתפיסתם של בני הנוער את המושג דמוקרטיה צרה משל המבוגרים, שכן היא מתמקדת ברכיבים

הפורמליים של השיטה ושל המערכת הפוליטית יותר משהיא מהווה תפיסה מהותית וערכית.

1. חינוך לדמוקרטיה – רקע

למושג דמוקרטיה יש כיום שימושים רבים ומגוונים, בחלקם מודגשים היבטים פורמליים ופרוצדורליים של הדמוקרטיה כצורת משטר ובחלקם מוצגת הדמוקרטיה כמערכת ערכים חברתית מקיפה. גם למושג חינוך לדמוקרטיה יש כמה פנים, והוא זוכה לפירושים שונים. על-פי "לקסיקון החינוך וההוראה", חינוך לדמוקרטיה הוא "מכלול האפשרויות המזמנות ללומד המבקש להעמיק ולחזק את היכרותו עם עקרונותיו של אורח החיים הדמוקרטי והרעיונות שבו, עם המתכונות השונות של המשטרים הדמוקרטיים בעולם כולו ועם אופיו ומבנהו של המשטר הדמוקרטי במדינתו"¹. אך כאמור, זוהי אינה ההגדרה היחידה למושג זה. יש השמים דגש בהיותו של החינוך לדמוקרטיה כלי להגברת הידע על מוסדות ועל הליכים פוליטיים ואמצעי לחינוך לנאמנות ולאזרחות פעילה ולהגברת מודעות הפרט לחובות ולזכויות האזרחיות שלו ושל אחרים.² לעומתם, אחרים שמים דגש בפן הערכי של החינוך לדמוקרטיה ובחשיבותה של היכרות חווייתית וישירה של תלמידים ואנשי חינוך עם מרכיבי השונים של תרבות דמוקרטית (למשל ההגדרה הרואה בחינוך לדמוקרטיה קודם כול "חינוך להכרה בזכותו השווה של כל אדם לחירות")³.

נוסף על העדר הגדרה אחידה, אל המושג חינוך לדמוקרטיה מצטרפים מושגים אחרים, הקשורים אליו, משיקים לו, מכילים אותו או מוכלים בו, למשל המושגים חינוך לאזרחות, חינוך אזרחי, חינוך ערכי, חינוך פוליטי, חינוך לסובלנות, חינוך לזכויות אדם ועוד. משרד החינוך ורוב החוקרים העוסקים בנושא מבחינים בין שני תחומים מרכזיים: לימודי האזרחות (civic studies), שבעיקרם הם לימודים עיוניים ותוכניים, וחינוך אזרחי (civic education), שמשמעותו תהליך חינוכי מתמשך ומקיף של הקניית ערכים, ומשולב בו חינוך למעורבות בקהילה.

כרקע לבחינת מדיניות משרד החינוך, יש לציין כי במחקר מקיף שערכה ד"ר ריקי טסלר, שבין השאר נבדקו בו הלקחים שהופקו במדינות שונות בעולם מהפעלת תוכניות לחינוך אזרחי, מוצגות המסקנות המרכזיות האלה (ההדגשות אינן במקור):⁴

- חינוך אזרחי במדינה שיש בה מגוון תרבויות הכרחי לשימור חוסנה של המדינה הדמוקרטית;

¹ יצחק קשתי, מרדכי אריאלי ושמחה שלסקי, לקסיקון החינוך וההוראה, תל-אביב: הוצאת רמות, אוניברסיטת תל-אביב, 1997.

² אלה המטרות המוצהרות של לימודי האזרחות בדמוקרטיה מערביות, על-פי מאמרה של אורית איכילוב, "חינוך לאזרחות בדמוקרטיה: מדיניות ותכנים", דן גבתון (עורך), מדיניות החינוך – החינוך לדמוקרטיה בחברה דמוקרטית, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2003, חלק א', עמ' 345–367.

³ אוקי מרושק-קלארמן, אין קצת דמוקרטיה – על חינוך לדמוקרטיה ודמוקרטיה במערכת החינוך, תל-אביב: הוצאת כנרת, 1991.

⁴ ריקי טסלר, "חינוך אזרחי בחברה לא-אזרחית: מגמה ממלכתית או משחק סקטוריאלי", פוליטיקה 14 (הוקדש לנושא החינוך האזרחי בישראל) (קיץ 2005) עמ' 25–50.

להרחבה נוספת ראו אורית איכילוב, "חינוך לאזרחות בעולם משתנה: מגמות בעולם ובישראל", יעקב עירם, שמואל שקולניקוב, יונתן כהן ואלי שכטר (עורכים), צמתים: ערכים וחינוך בחברה הישראלית, ירושלים: משרד החינוך, 2001, עמ' 389–420; בנימין נויברגר, "החינוך לדמוקרטיה הוא תנאי הכרחי (לא תמיד תנאי מספיק) לדמוקרטיה", פסיפס: מדע, תרבות, חברה (מוסף מיוחד במלאות 25 שנה לאוניברסיטה הפתוחה), 2000.

• הוראת אזרחות במובן של הקניית ידע אזרחי בנוגע לעקרונות הדמוקרטיה הפורמלית אינה מספיקה, ויש הכרח לעסוק בערכים מהותיים של הדמוקרטיה – כבוד האדם, סובלנות, אחריות ומעורבות.

• התברר שמיקוד החינוך האזרחי בעידוד למעורבות קהילתית אינו מספק, והוא לא הביא להישגים משמעותיים.

• על החינוך האזרחי להתבסס כתחום דעת, הפועל בשלושה ממדים במקביל:

- הקניית ידע פוליטי והטמעת המודעות, האחריות והמחויבות לערכים דמוקרטיים;

- פיתוח מיומנויות של מעורבות פוליטית;

- התנסות בחוויה האזרחית ועידוד מעורבות אזרחית.

• על החינוך האזרחי להיות מוטמע בכל רובדי החינוך – ההישגים הגבוהים ביותר בתוכניות שנבחנו היו במקרים שבהם בית-הספר יישם תפיסה כוללת, שהטמיעה את החינוך האזרחי הן בתוכני הלימוד (ממד הקניית הידע), הן בתרבות של בית-הספר (ממד הקניית המיומנויות) והן בהרחבת מעגל המסגרות השותפות לחינוך זה (ממד החוויה והמעורבות).

יש לציין כי חוקרים רבים הדגישו את הקושי לחנך לדמוקרטיה בבתי-הספר, שרובם ככולם אינם מתנהלים באורח דמוקרטי, ואת הצורך בדמוקרטיזציה של מערכת החינוך. אחד מהיישומים של ביקורת זו הוא "החינוך הדמוקרטי", המיושם בדרכים שונות בבתי-ספר דמוקרטיים בישראל ובעולם. בתי-ספר הפועלים ברוח זו נבדלים מרוב מוסדות החינוך בכך שהם מבליטים את חופש הבחירה, את חופש הלמידה ואת השוויון בין ילדים למבוגרים ופועלים על-פי עקרונות נוספים המיועדים לפתח דמוקרטיה פנימית במוסדות החינוך (כגון לימודים רב-גילאיים, חניכה של תלמידים בוגרים את התלמידים הצעירים יותר וקיום מוסדות דמוקרטיים משותפים לקהילת בית-הספר תוך הפרדת רשויות).

2. מדיניות משרד החינוך

ככלל, האחריות לנושא החינוך לדמוקרטיה (או החינוך לאזרחות) אינה נתונה בידי גוף יחיד במשרד החינוך. לצד הפיקוח על לימודי האזרחות, הנתון בידי המפמ"רים (מפקחים-מרכזים) הרלוונטיים, יש במשרד יחידות העוסקות בחינוך לדמוקרטיה באופן ישיר או עקיף. למשל, מינהל חברה ונוער עוסק בפעילויות שונות בתחום החינוך לדמוקרטיה בשל היותו מופקד על "החינוך החברתי". עם זאת, הגוף המרכז את רוב הפעולות בתחום זה הוא המזכירות הפדגוגית, ופרק זה מתמקד בפעילותה.

מתשובת המזכירות הפדגוגית על פנייתנו בנושא מדיניות החינוך לדמוקרטיה עולה כי משרד החינוך מבסס כיום את מדיניותו על דוח ועדת קרמניצר,⁵ ועל-פיו יש שלושה רבדים למטרות העיקריות בתחום זה:

1. לימוד עיוני – ידע ויכולת ניתוח;

⁵ דוח "להיות אזרחים" – חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל, פברואר 1996.

2. הקניית ערכים וגיבוש עמדות;

3. יצירת מוטיבציה והפניית כישורים ומיומנויות לאזרחות פעילה.

לשיטת משרד החינוך, מטרת אלה מושגות בשתי דרכים עיקריות: **לימודי אזרחות וחינוך אזרחי**. כאמור, **לימודי האזרחות** משמעים לימוד עיוני ותוכני, וההוראה מתבצעת במסגרות הלימודיות המוכרות (שיעורים בבית-הספר, בחינות בגרות), על-ידי מורים מקצועיים המוכשרים לכך.

בבתי-הספר היסודיים מתקיימים לימודי אזרחות באופן חלקי, בתוכנית "מולדת, חברה ואזרחות" בכיתות ב'–ד'. הנושאים מתחום לימודי האזרחות בתוכנית זו הם יסודות מדינת ישראל היהודית והדמוקרטיה; זכויות האדם וזכויות האזרח; רב-תרבותיות – קבוצות אוכלוסייה שונות בישראל. על-פי נתוני המזכירות הפדגוגית, בשנת הלימודים הנוכחית לומדים את התוכנית כשני-שלישים מהתלמידים בכיתות ב'–ד' בחינוך היהודי הממלכתי והממלכתי-דתי וכמחצית מהתלמידים בכיתות ג' בחינוך הערבי.

בחטיבות הביניים מקצוע האזרחות נלמד באופן חלקי בכיתות ט', על-פי תוכנית לימודים ייעודית שהוכנה במשרד החינוך. בשנת הלימודים הקודמת הופעלה התוכנית בכ-200 בתי-ספר (והוקצו להם כ-1,600 ש"ש, שעלותן כ-8 מיליון ש"ח); בשנת הלימודים הנוכחית היא פועלת בכ-400 בתי-ספר (בהיקף של 3,200 ש"ש, שעלותן כ-16 מיליון ש"ח). **משנת הלימודים הבאה – תשס"ט – אמורות כל כיתות ט' במערכת החינוך לקבל הקצאה של 2 ש"ש לכיתה ללימודי אזרחות**. במסגרת תוכנית זו נערכות גם השתלמויות למורים.

בחטיבות העליונות מתקיימים לימודי אזרחות על-פי תוכנית הלימודים, לקראת בחינת הבגרות במקצוע זה – שהוא אחד ממקצועות החובה – על-פי רוב בהיקף של יחידת לימוד אחת. כיום לימודי האזרחות נמשכים שנה אחת בלבד, בדרך כלל בכיתה י"א או בכיתה י"ב. עם זאת, לדברי מר אדר כהן, עוזר ליו"ר המזכירות הפדגוגית במשרד החינוך, **בשנת הלימודים הנוכחית החל המעבר ל-2 יחידות לימוד באזרחות** (בכיתות י' בכ-65 בתי-ספר החלו השנה ללמד אזרחות לקראת בחינת בגרות בהיקף של 2 יחידות לימוד). עלותו של מעבר זה מוערכת בעשרות מיליוני שקלים. בשלוש השנים הקרובות, במהלך המעבר, יקצה משרד החינוך 3 ש"ש נוספות לכל כיתה, כך שבסופו של דבר כל כיתה תקבל 6 ש"ש, שיתפרסו על פני שנתיים או שלוש שנים, לפי החלטת בית-הספר. לדברי מר כהן, **משנת הלימודים תשס"ט בחינת הבגרות באזרחות תהיה בהיקף של 2 יחידות לימוד**.

אשר ל**חינוך האזרחי**, כאמור, משרד החינוך רואה אותו כהליך חינוכי מתמשך ומקיף, שתחילתו בגן הילדים וסיומו בתום הלימודים בבית-הספר התיכון. הגוף הממונה על רוב הפעולות בתחום זה הוא **המטה ליישום דוח קרמניצר**. יש לציין כי בניגוד לפרסומים אחדים בכלי התקשורת, פעולתו של המטה לא הופסקה; בהנחיית פרופ' ענת זוהר, יו"ר המזכירות הפדגוגית, נערכה הבחנה מקצועית בין העוסקים ביישום דוח קרמניצר (שעניינו החינוך לאזרחות) לבין העוסקים ביישום דוח שנהר (שעניינו לימודי היהדות בבתי-הספר הממלכתיים). להוציא הבחנה זו, פעולתו של המטה היא כבעבר.

בין הפעולות שהמטה מוביל בתחום החינוך האזרחי:

- השתלמויות מורים – השתלמויות בית-ספריות, מחוזיות וארציות, המלוות בלמידה מחוץ לבית-הספר. חלק ניכר מהן מופעל על-ידי גופים חיצוניים (להרחבה על פעילותם של כמה מהגופים הבולטים בתחום החינוך לדמוקרטיה ראו פרק 6).

בשנת תשס"ז הוקצו 1,800 שעות להשתלמויות בית-ספריות (השתלמות חדר מורים) ב-85 בתי-ספר, בעלות של כ-450,000 ש"ח; 1,354 שעות להשתלמויות מחוזיות ו-650 שעות להשתלמויות ארציות.

הקצאת שעות ההשתלמות לחודשים ספטמבר-דצמבר 2007 בלבד היא כדלקמן: 750 שעות להשתלמויות בית-ספריות, 982 שעות להשתלמויות מחוזיות ו-140 שעות להשתלמויות ארציות.

- התוכנית "מדינה יהודית ודמוקרטית" – תוכנית הנלמדת בחטיבות העליונות (בדרך כלל בכיתות י'), המיישמת את מסקנות שני הדוחות, דוח קרמניצר ודוח שנהר. בתי-הספר מכינים תוכנית לימודים בית-ספרית המותאמת לקהילת התלמידים הייחודית, בהתאם לתוכנית המסגרת ובהנחיית מדריכי המטה. מטרתה העיקרית של התוכנית היא לעורר דיון בכיתה.

בשנת הלימודים הנוכחית הוקצו כ-220 שעות להוראת תוכנית זו בכ-51 בתי-ספר ממלכתיים, ממלכתיים-דתיים, ערביים ודרוזיים. גם בשנת תשס"ז הוקצו כ-220 שעות להוראת התוכנית.

- פרסום מכרז לקיום פעילויות לתלמידים ברוח דוח קרמניצר, כגון ימי עיון, טקסים ומפגשים בין קבוצות תלמידים שונות. בתשס"ז הוקצו למכרז זה כ-500,000 ש"ח ובתשס"ח הוקצו לו כ-630,000 ש"ח. את הפעילויות במסגרת המכרז מעבירים גופים אחדים.

- פרסום והפצה של חומרי למידה.

- תמיכה במסלולים להכשרת מורים לאזרחות ובתוכניות מ"א המיועדות למורים לאזרחות.

נוסף על המטה ליישום דוחות קרמניצר ושנהר פועלים במזכירות הפדגוגית **המרכזים ללימודי אזרחות ודמוקרטיה בכנסת ובבתי-המשפט**. הפעילות הלימודית במרכזים אלה אמורה להוות השלמה חווייתית לנלמד בכיתה בתחום האזרחות. בין השאר התלמידים משתתפים בסיורים לימודיים, צופים בדיונים ומשתתפים בהם, נפגשים עם חברי הכנסת, שופטים ובעלי תפקידים בכירים ועוד. בשנת הלימודים תשס"ז השתתפו בפעילות זו כ-50,000 תלמידים ומורים (מהם כ-20,000 הגיעו למרכז הלימודי בכנסת). בשנת הלימודים תשס"ז היה תקציב מרכזים אלו 2.33 מיליוני ש"ח (התקציב לא נוצל במלואו עקב שביתות), ואילו בשנת תשס"ח הוא קוצץ וכיום הוא 1.36 מיליון ש"ח.

3. הישגי התלמידים באזרחות ובדמוקרטיה

3.1. בחינת הבגרות באזרחות

מספר הנבחנים בבחינת הבגרות באזרחות בהיקף של יחידת לימוד אחת, מספר העוברים את הבחינה בהצלחה וממוצע הציון הסופי לאחר מועדי החורף, תשס"ד-תשס"ו⁶

מספר הנבחנים	מספר העוברים	מסך הניגשים לבחינה	שיעור העוברים	ממוצע ציון סופי
<u>חינוך יהודי</u>				
40,754	35,910	88.11%	71.97	תשס"ד
38,944	32,783	84.18%	69.85	תשס"ה
<u>37,948</u>	<u>32,960</u>	<u>86.86%</u>	<u>71.63</u>	<u>תשס"ו</u>
<u>חינוך ערבי</u>				
8,099	7,196	88.85%	74.26	תשס"ד
8,305	7,010	84.41%	70.8	תשס"ה
<u>8,503</u>	<u>7,027</u>	<u>82.64%</u>	<u>68.92</u>	<u>תשס"ו</u>

יצוין כי מבין הציונים הממוצעים הסופיים במקצועות החובה לבגרות (בהיקפים שונים), בשנת תשס"ו בחינוך היהודי, הציון באזרחות הוא הנמוך ביותר (להוציא הציון באנגלית בקרב הנבחנים בהיקף של 3 יחידות לימוד; מרבית הנבחנים בבחינות הבגרות באנגלית נבחנים בהיקף של 4 או 5 יחידות לימוד, וממוצע הציון הסופי במבחנים אלה גבוה בהרבה). שיעור העוברים בהצלחה את בחינת הבגרות באזרחות בחינוך היהודי הוא השיעור השני הנמוך ביותר במקצועות החובה, אחרי בחינת הבגרות בתנ"ך.⁷

3.2. בחינת המיצ"ב בדמוקרטיה

תוכנית הלימודים "מאה המושגים במורשת, ציונות ודמוקרטיה" היא כיום אחת התוכניות המרכזיות של משרד החינוך להקניית ידע בסיסי לתלמידים בנושאים אלה. התוכנית נלמדת ב"שעת מורשת" –

⁶ מקור הנתונים: משרד החינוך, אגף א' בחינות – מרכז מידע בחינות בגרות, "התפלגות מספר הנבחנים ואחוז העוברים והמצטיינים, וממוצע ציון סופי במקצוע לתעודה במקצועות חובה, לאחר מועד חורף העוקב שלאחר סיום הלימודים", 10 ביוני 2007. בחינת הבגרות באזרחות בחינוך הערבי שונה מהבחינה בחינוך היהודי.

⁷ שם.

שעה שבועית המוקצה לכל כיתה **בחטיבת הביניים**. לשם הערכת ידיעות התלמידים בנושאים הנלמדים בתוכנית נערך מבחן המכונה מבחן "מאה המושגים". **משנת תשס"ה מבחן "מאה המושגים" הוא חלק מבחינות המיצ"ב במוסדות החינוך.**

יש לציין כי לאחרונה הודיע משרד החינוך על כוונתו לשנות את תוכנית "מאה המושגים" במורשת, ציונות ודמוקרטיה", המבוססת על שינון, ולהחליפה בתוכנית חדשה, שתעסוק בלמידה מהותית ובהבנה מעמיקה, כחלק מתוכנית "האופק הפדגוגי" שמובילה השרה יולי תמיר, שמטרתה להביא לשינוי שיטות הלימוד בבתי-הספר. בפרסומים בנושא זה בכלי התקשורת צוין כי לדברי פרופ' ענת זוהר, יו"ר המזכירות הפדגוגית במשרד החינוך, המשרד החל כבר לפני כמה חודשים בהיערכות ליישום המדיניות החדשה.⁸ לפיכך **שנת הלימודים הנוכחית (תשס"ח) היא שנת הלימודים האחרונה שבה נבחנים התלמידים בנושא הדמוקרטיה במבחן "מאה המושגים".⁹**

תוצאות הבחינות האחרונות שפורסמו הן משנת תשס"ו. תוצאות אלו מתייחסות לבחינה שנערכה במרס 2006 בכיתות ט' בחטיבות הביניים, בשני נוסחים. בסך הכול נבחנו במבחן זה 32,011 תלמידים. במבחן היו 45 שאלות, לפי הפירוט הזה: 15 שאלות עסקו ב**דמוקרטיה**, והיו משותפות לכל המגזרים (יהודי, ערבי, דרוזי וכו'); 15 שאלות עסקו ב**ציונות** – שני-שלישים מהן היו משותפות לכל המגזרים ושליש מהן היו ייחודיות לכל מגזר ומגזר; 15 שאלות עסקו ב**מורשת**, והיו ייחודיות לכל מגזר ומגזר.

מסקירת הציונים של התלמידים במבחן עולה כי **בחינוך היהודי – הן הממלכתי והן הממלכתי-דתי – הציון הממוצע בתחום הדמוקרטיה הוא הראשון בסולם הישגים. בחינוך הלא יהודי, לעומת זאת, הציון הממוצע בתחום המורשת הוא הראשון בסולם הישגים. להלן פירוט הציונים:**

ציון ממוצע בבחינת המיצ"ב "מאה המושגים", לפי מגזר ולפי פיקוח, תשס"ו¹⁰

מספר נבחנים	חינוך לא יהודי		חינוך יהודי		מספר נבחנים
	דרוזי	ערבי	ממלכתי-דתי	ממלכתי	
	1,422	1,491	5,322	4,557	19,219
מורשת	75	71	76	78	68
דמוקרטיה	<u>67</u>	<u>68</u>	<u>69</u>	<u>79</u>	<u>80</u>
ציונות	59	58	59	63	63
ציון כולל –	67	66	68	73	70

⁸ מורן זליקוביץ, "המורה, בלפור היה גם בעד הפלסטינים", באתר האינטרנט ynet-חדשות, 26 ביוני 2007; יובל לידור, "ציון נכשל בציונות", באתר האינטרנט nrg-חדשות, 27 ביוני 2007.

משרד החינוך פרסם את הדברים בתגובה לדיון בוועדת החינוך, התרבות והספורט של הכנסת, אשר הוצגו בו תוצאות בחינת המיצ"ב בתחום הציונות. להרחבה ראו מרכז המחקר והמידע של הכנסת, מקומה של הציונות במערכת החינוך כיום, כתב יובל וורגן, 25 ביוני 2007.

⁹ אדר כהן, עוזר ליו"ר המזכירות הפדגוגית, משרד החינוך, מכתב, 22 באוקטובר 2007.

¹⁰ הנתונים אינם כוללים את ציוניהם של התלמידים העולים ושל התלמידים המקבלים תמיכה מתוכנית השילוב; בקרב תלמידים אלה הממוצע הארצי של הציון הכולל נמוך בהרבה (לא פורסמו נתונים על ציוני תלמידים אלה בכל אחד מהתחומים).

כאמור, הפרקים בתחומים מורשת וציונות במבחן השלם שונים זה מזה במגזרים השונים, ולכן לא ניתן להשוות בין המגזרים. ההשוואות היחידות התקפות הן בין התוצאות בחינוך היהודי הממלכתי לתוצאות בחינוך היהודי הממלכתי-דתי ובין התוצאות בחינוך הערבי לאלו שבחינוך הבדואי.

4. עמדות בני הנוער כלפי מצב הדמוקרטיה בישראל

בשנת 2004 ערכו המכון הישראלי לדמוקרטיה ו"מרכז גוטמן" סקר מקיף בדבר עמדותיהם של בני נוער בנוגע למצב הדמוקרטיה בישראל ותפיסותיהם בנושא זה, כחלק מפרויקט "מדד הדמוקרטיה הישראלית"¹¹. בסקר השתתפו 585 צעירים בני 15–18, יהודים וערבים. הממצאים לגבי בני הנוער מוצגים גם בהשוואה לממצאי סקר בקרב המבוגרים.

מסיכום הממצאים מצטיירת דמות של נוער קונפורמיסט, שאינו שונה בהרבה מכלל האוכלוסייה. בתחומים מסוימים היו תחושותיו של הנוער לגבי מצב הדמוקרטיה בישראל ותפיסותיו בנושא זה חיוביות מאלו של המבוגרים, וכן הוא הביע אמון רב יותר מן המבוגרים במוסדות פורמליים מסורתיים (ובהם הכנסת). עם זאת, העניין והידע המועטים של הנוער בנושא והממצאים בדבר תמיכתו בסרבנות וכמיהתו למנהיגים חזקים, מרמזים על כך שתפיסתו את המושג דמוקרטיה צרה יותר משל המבוגרים, שכן היא מתמקדת במונחים פורמליים של השיטה ושל המערכת הפוליטית יותר משהיא מהווה תפיסה מהותית וערכית.¹² לדעת החוקרים, "תפיסה זו מעלה תהייה לגבי צביונה של הדמוקרטיה הישראלית בעתיד".¹³

להלן כמה ממצאי הסקר הבולטים, ובהם ממצאים הנוגעים ישירות לנושא החינוך לדמוקרטיה בישראל:

- שביעות רצון מן הדמוקרטיה ותמיכה במאפייני משטר דמוקרטי:

□ 53% מבני הנוער היו מרוצים מן היישום של הדמוקרטיה הישראלית, לעומת 45% מהמבוגרים.

□ לנוער היו עמדות חיוביות יותר מלמבוגרים כלפי עקרונות מסוימים של המשטר הדמוקרטי (למשל תמיכה בחופש הביטוי, אמונה בהשפעת ההצבעה, אמון בפוליטיקאים); עם זאת, אמירות לא דמוקרטיות רווחו למדי בקרב הנוער ובייחוד בלטה כמיהתו למנהיגים חזקים.

- אמון במוסדות:

□ הנוער רחש אמון למוסדות פוליטיים יותר מן המבוגרים, אך למוסדות שיפוטיים רחש אמון פחות מהמבוגרים. למשל, הנוער נטה יותר מהמבוגרים לייחס לכנסת הגנה על הדמוקרטיה (21% לעומת 14% בהתאמה), אך לבית-המשפט העליון – פחות מהמבוגרים (35% לעומת 47% בהתאמה).

¹¹ אשר אריאן, פזית בן-נון, שלומית ברנע, המכון הישראלי לדמוקרטיה ו"מרכז גוטמן", מדד הדמוקרטיה הישראלית 2004 (כולל סקר עמדות הנוער), יוני 2004.

¹² אשר אריאן, "מדד הדמוקרטיה הישראלית, 2004: בוגרים ונוער", פנים, 29 (2004).

¹³ אשר אריאן, פזית בן-נון, שלומית ברנע, המכון הישראלי לדמוקרטיה ו"מרכז גוטמן", מדד הדמוקרטיה הישראלית 2004, (כולל סקר עמדות הנוער) יוני 2004, עמ' 9.

• השתתפות פוליטית:

□ רמת העניין של הנוער בפוליטיקה, רמת המעורבות שלו בעשייה פוליטית ורמת הידע הפוליטי שהפגין היו נמוכות במידה ניכרת מאלו של המבוגרים (למשל, 61% מהמבוגרים הוכיחו רמת בקיאות סבירה בשאלות הנוגעות לעולם הפוליטי, לעומת 29% מבני הנוער).

□ בבחינת רמת המעורבות לפי מגדר נמצא כי בנים מעורבים בפוליטיקה, מתעניינים בה, מתעדכנים באירועים הקשורים לה ומפגינים ידע פוליטי במידה רבה יותר מן הבנות (43% מהבנים הפגינו ידע פוליטי בינוני או רב, לעומת 18% מהבנות בלבד).

□ בהשוואה שערכו החוקרים בין מידת העניין בפוליטיקה של הנוער בישראל כפי שעלתה מן הסקר ב-2004, לבין מידת העניין בפוליטיקה של הנוער בישראל ובדמוקרטיה אחרות בעולם כפי שעלתה ממחקר שנערך בשנת 2000, נמצא כי בתקופה זו חלה ירידה מסוימת במידת העניין של הנוער בישראל בפוליטיקה, ולפיכך כפי הנראה ישראל מדורגת כיום במקום נמוך יותר מבעבר ביחס לשאר המדינות (ההשוואה למדינות אחרות נערכה על בסיס ממצאי שנת 2000 בלבד).

• דפוסי מחאה והתנגדות:

□ תמיכת הנוער בסרבנות מטעמים שונים היתה גבוהה בהרבה מתמיכתם של מבוגרים בתופעה זו, וכן הוא הביע נכונות רבה יותר מהמבוגרים לנקוט פעולות מחאה לא חוקיות.

• שסעים חברתיים:

□ המתיחות הבולטת ביותר בעיני הנוער היא המתיחות בין הערבים ליהודים, ואחריה המתיחות בין דתיים לחילונים. במקום השלישי דורג השסע הכלכלי, אחריו השסע העדתי ולבסוף המתיחות בין עולים לוותיקים.

בין השאר נמצא כי שיעור בני הנוער הדתיים שהעריכו כי יחסי הדתיים והחילונים במדינה טובים היה גבוה משיעור בני הנוער החילונים שסברו כך (41% לעומת 25% בהתאמה), וכי ההערכה שבין ערבים ליהודים יש יחסים טובים רווחה יותר בקרב בני הנוער הערבים מאשר בקרב בני הנוער היהודים (47% לעומת 5% בלבד בהתאמה).

• תמיכה בחופש הביטוי ובשוויון למיעוטים:

□ הערכתו של הנוער את מידת מימושו של חופש הביטוי בישראל היתה נמוכה מזו של המבוגרים.

□ 84% מבני הנוער הערבים ו-60% מבני הנוער היהודים הרגישו כי הערבים בישראל מקופחים לעומת היהודים במדינה; עם זאת, רק 46% מבני הנוער היהודים תמכו בשוויון זכויות מלא בין אזרחים יהודים לאזרחים ערבים ו-28% בלבד תמכו בצירוף מפלגות ערביות ושרים ערבים לממשלה.

• שביעות רצון מן החינוך לדמוקרטיה במסגרות החינוך הפורמליות (לימודי האזרחות) והבלתי פורמליות (המשפחה, תנועת הנוער וכו'):

- 57% מבני הנוער סברו כי שיעורי האזרחות מכינים את הנוער להיות אזרחים טובים במדינה, לעומת 41% מהמבוגרים.
- שביעות הרצון מהחינוך הפורמלי לדמוקרטיה בקרב ערבים (הן בני נוער והן מבוגרים) היתה גבוהה יותר מאשר בקרב יהודים.
- לגבי בני הנוער היהודים, שביעות הרצון הרבה ביותר מהחינוך הפורמלי לדמוקרטיה היתה בקרב תלמידי החינוך הממלכתי-דתי (64% מהם היו מרוצים במידה רבה או במידה מסוימת), אחריהם – תלמידי החינוך הממלכתי (53%), תלמידי החינוך הפרטי והדמוקרטי (46%) ולבסוף תלמידי החינוך החרדי (37%).
- 56% מבני הנוער היהודים ילידי ישראל ציינו כי ההורים תורמים את התרומה הרבה ביותר לחינוך שלהם לדמוקרטיה; 28% מהם ציינו שבית-הספר הוא התורם את התרומה העיקרית בתחום זה. לעומת זאת, בני הנוער היהודים העולים ובני הנוער הערבים ציינו שבית-הספר הוא הגורם הראשון בחשיבותו, ואחריו ציינו את ההורים. ההסבר שנתנו לכך החוקרים הוא שהוריהם של העולים ושל הערבים מעורים פחות מהורי היהודים ילידי הארץ בנעשה בישראל, עקב היותה של העברית שפה שנייה ולעתים בשל היכרות טובה פחות עם עקרונות המשטר בישראל. הגורם השלישי בחשיבותו בעיני בני הנוער הוא התקשורת.

• דמות הנוער בישראל בעיני בני הנוער עצמם ובעיני מבוגרים:

סקר הדמוקרטיה בחן גם היבטים דמוקרטיים ואחרים של תפיסתו של הנוער את עצמו ושל תפיסתם של המבוגרים את הנוער

ברוב הנושאים שנבדקו ייחסו המבוגרים לנוער עמדות חיוביות יותר מאלו שביטא הנוער עצמו. למשל, 78% מהמבוגרים העריכו כי בני הנוער מאמינים בדמוקרטיה, לעומת 72% מבני הנוער. לעתים הן תפיסתו של הנוער את עצמו והן האופן שבו תפסו אותו המבוגרים לא תאמו את ממצאי הסקר. למשל, יותר משני-שלישים מהנוער ומהמבוגרים סברו כי הנוער מתעניין באקטואליה בישראל, בעוד שמהסקר עולה שהעניין שלו בנושא מועט למדי.

מאז שנת 2004 לא נערך סקר עמדות נוער מקיף של פרויקט "מדד הדמוקרטיה". עם זאת, **"בסקר מדד הדמוקרטיה 2007" נשאלו המבוגרים כיצד הם מעריכים תכונות שונות של הנוער. מהממצאים עולה כי דימוי הנוער בקרב הציבור הרחב בכל הנוגע לעמדותיו הדמוקרטיות נמוך. למשל, נמצא כי 41% מהמבוגרים מעריכים שאמונתם של בני הנוער בדמוקרטיה פחתה, 51% מהמבוגרים מעריכים שהנוער שומר חוק פחות מבעבר ו-48% מעריכים שהנוער מאמין פחות בשוויון בין יהודים לערבים בישראל.**¹⁴

במחקר אחר, משנת 2004, שערכו פרופ' אפרים יער ופרופ' דניאל בר-טל מאוניברסיטת תל-אביב, ד"ר רובי נתנון מהמכון הישראלי למחקר כלכלי וחברתי וחוקרים נוספים, נמצא כי **בני נוער וצעירים (גילאי 15–18 וגילאי 14–21) ייחסו חשיבות לערכים דמוקרטיים כאשר נשאלו שאלות כלליות, אולם בתגובותיהם על נושאים ממוקדים הביעו עמדות המנוגדות לערכים אלה.** למשל, שלישי מהצעירים הסכימו שאפשר להטיל מגבלה של ממש על הדמוקרטיה אם יש איום קל על ביטחון המדינה ו-20%

¹⁴ שם.

הצהירו שיעדיפו ממשלה לא דמוקרטית שמדיניותה תואמת את דעותיהם על ממשלה דמוקרטית שמדיניותה מנוגדת לדעותיהם. גם במחקר זה עלתה הכמיהה של הנוער למנהיגות חזקה.

עוד עולה מהמחקר כי בהשוואה למחקרים בעבר, ניכרת עלייה בשיעור הצעירים המביעים עמדות של חוסר סובלנות. למשל, בשנת 2004 תמכו 51% מהיהודים בהצעה לאסור על ערבים אזרחי ישראל להיבחר לכנסת, לעומת תמיכה של 38% בשנת 1998. כמו כן, 24% מהצעירים תמכו באפשרות של מחאה לא חוקית (כגון מרי אליים), לעומת 9% בלבד בשנת 1998. בהקשר של יום הזיכרון ליצחק רבין יש לציין כי 71% מהצעירים שהשתתפו במחקר בשנת 2004 אמרו שהם מאמינים שיש סבירות רבה שיתרחש בישראל רצח פוליטי נוסף.¹⁵

5. חינוך לדמוקרטיה במוסדות החינוך הדתיים

חוקרים רבים עמדו על המתח המובנה בין היסוד היהודי של מדינת ישראל ליסוד הדמוקרטי שלה. השפעתו של מתח זה ניכרת במערכת החינוך בכלל ובתחום החינוך לאזרחות ולדמוקרטיה בפרט, כפי שניסחה זאת ד"ר הללי פינסון: "עצם הגדרתה של ישראל כמדינת הלאום היהודי וכמדינה דמוקרטית מהווה אתגר ליצירתו של חינוך לאזרחות דמוקרטית ופלורליסטית".¹⁶

אומנם משרד החינוך וחלק מהגופים העוסקים בפיתוח של תוכניות חינוך לדמוקרטיה ובהעברתן החלו לפתח תוכניות המיועדות לחינוך הדתי בישראל (כמה מתוכניות אלה נזכרות בפרק 6), אולם עד לאחרונה היתה ספרות מעטה ביותר בתחום החינוך לדמוקרטיה בחינוך הדתי, ונדמה שלא התקיים דיון ציבורי מעמיק בקשיים שבחינוך לדמוקרטיה בחברה הציונית הדתית ובדרכים להתגבר עליהם.¹⁷

בחיבור בנושא יהדות ודמוקרטיה שנערך ביוזמת משרד החינוך ואוניברסיטת בר-אילן הציגו רבנים, אנשי חינוך וחוקרים כמה מהקשיים בתחום זה והעלו כמה הצעות לפתרונם. בין הקשיים העיקריים:

- קושי לחנך להעדר חפיפה מושלמת בין יהדות לדמוקרטיה מבלי שהתלמיד יגיע למסקנות נחרצות לכאן או לכאן (דהיינו הדגשת העליונות של התורה על הדמוקרטיה עד כדי אי-הזדהות עם המשטר הדמוקרטי וערעור על סמכויות השלטון, או פגיעה ביחס הנכון והרצוי לתורה על-ידי הענקת משקל ערכי שווה לתורה ולדמוקרטיה).
- הקושי לגשר בין תפיסתו של החינוך הדתי בנוגע לקבלת סמכות של טקסטים ושל רבנים ובין קיומו של מסר דמוקרטי מרכזי בנוגע לאוטונומיה של היחיד.
- מחסור בספרי לימוד לשם הוראת חלק מתוכנית הלימודים המחייבת הנותנים מענה על הצרכים הייחודיים של החינוך הציוני-דתי.

¹⁵ אפרים יער, דניאל בר-טל, רובי נתנון, הגר צמרת קרצ'ר, אפרת בורנשטיין, שינוי בעמדות אישיות, חברתיות ולאומיות של הנוער הישראלי מאז שנת היובל – ניתוח השוואתי 1998–2004, דצמבר 2004; אור קשתי, "דמוקרטיה? לא בבית-ספרנו", מעריב, 19 בדצמבר 2004.

¹⁶ הללי פינסון, "בין מדינה יהודית לדמוקרטיה: סתירות ומתחים בתוכנית הלימודים באזרחות", פוליטיקה 14 (הוקדש לנושא החינוך האזרחי בישראל) (קיץ 2005), עמ' 9–24.

¹⁷ יצחק גייגר (מחבר), פרופ' יהודה איזנברג (עורך), יהדות ודמוקרטיה במשנת הציונות הדתית – מבואות ומקורות, משרד החינוך ואוניברסיטת בר-אילן, תש"ס, באתר האינטרנט "דעת – אתר לימודי יהדות ורוח", <http://www.daat.ac.il/daat/ezrachut/demokratia/demokratia.htm>, תאריך כניסה: 17 באוקטובר 2007.

חיבורו של יצחק גייגר בנושא החינוך לזכויות האדם במוסדות החינוך הדתיים מתמקד במתח בין המושג זכויות האדם בתפיסה הדמוקרטית-ליברלית, הרווחת בחברה המודרנית המערבית, לבין ההיבט התורני של מושג זה. לטענת גייגר, אין בין הגישות ניגוד גמור, מאחר שמשותפת להן ההכרה בקיומן של זכויות האדם ובצורך של השלטון לשמור על זכויות אלה. עם זאת, גישת היהדות לזכויות האדם במדינה יהודית שונה בתחומים רבים מהגישה המערבית המודרנית (על-פי החיבור, בעיקר מאחר שהיהדות איננה מעניקה זכויות שוות לכל בני האדם במדינה היהודית). לפיכך, בתהליך החינוכי יש לטעון שאין פירוש אחד בלבד לזכויות האדם ולדמוקרטיה (וודאי שהוא איננו הפירוש הליברלי) ולהציג, מגיל צעיר, בפני תלמידי החינוך הממלכתי-דתי את הדגם היהודי, נוסף על עיסוק בתפיסה המודרנית של זכויות האדם.¹⁸

נושא החינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך בכלל ובחינוך הדתי-לאומי בפרט עולה תכופות על סדר-היום הציבורי סביב יום הזיכרון ליצחק רבין. יש הטוענים כי ההקשר הפוליטי של כמה מהאירועים לציון יום הזיכרון מקשה על מורים ועל תלמידים בבתי-הספר הדתיים להזדהות עם משמעותו,¹⁹ וייתכן שגם יש קושי להזדהות עם הערכים שמשדר החינוך מבקש להדגיש ביום זה. נוסף על כך, יש הגורסים כי הטענות בדבר הצורך בחינוך לדמוקרטיה נגועות בעמדות פוליטיות מסוימות. כך נכתב בטור שפורסם בשנת 2000 בעיתון "הצופה":

מאז רצח רבין אנו שומעים יותר ויותר על הצורך בחינוך לדמוקרטיה, ועל הצורך בחיזוק ערכי הדמוקרטיה. בדרך כלל אמירות אלו נאמרות כלפי הצד הימני של המפה ויש להן יותר משמץ של החנקת הביקורת כלפי תהליך השלום. ביקורת, וגם הלגיטימית ביותר, הופכת להיות "פגיעה בדמוקרטיה"... הביטוי "לא הפנימו את ערכי הדמוקרטיה" הפך לקוד של סתימת פיות...²⁰

6. תוכניות חינוך לדמוקרטיה

להלן סקירה תמציתית של פעילותם של כמה מהגופים הבולטים העוסקים בחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך. יש לציין כי תוכניות החינוך לדמוקרטיה הנזכרות בפרק זה אינן מיושמות באופן מערכתי ביוזמת משרד החינוך, אלא על-פי רוב מועברות במערכת החינוך בהשתלמויות למורים הנערכות מדי שנה בשנה או ביוזמת בתי-הספר והרשויות המקומיות ובמימנם.

• "אדם" – המדרשה לדמוקרטיה ולשלום על-שם אמיל גרינצוויג²¹

מדרשת "אדם" מקיימת פעילויות בתחום החינוך לדמוקרטיה והחינוך לשלום, לרבות פעילויות במערכת החינוך הפורמלית. חלק מפעילויות המדרשה הן בשיתוף משרד החינוך ומטה קרמניצר (בייחוד בתחום השתלמויות המורים), אולם המשרד אינו מתקצב את תוכניות החינוך לדמוקרטיה באופן מערכתי.

¹⁸ יצחק גייגר, "חינוך לזכויות אדם בבית-הספר הדתי", **בשדה חמ"ד** 2–3 (תשנ"ט), מתוך אתר האינטרנט "דעת – אתר לימודי יהדות ורוח": http://www.daat.ac.il/daat/kitveyet/sde_chem/gayger.htm, תאריך כניסה: 17 באוקטובר 2007.

¹⁹ נדב שרגאי, "מנוכרים מהאבל", **הארץ**, 4 בנובמבר 2003.

²⁰ דב גולדפס, "על חינוך ועל דמוקרטיה", הני"ל, **על חינוך ואקטואליה ועל מה שביניהם**, ירושלים, 2006.

²¹ "אדם" – המדרשה לדמוקרטיה ולשלום על-שם אמיל גרינצוויג, דוח פעילות לשנת 2006; אוקי מרושק-קלארמן, מנהלת חינוכית, מדרשת "אדם", שיחת טלפון, 21 באוקטובר 2007.

בין התוכניות: "גן שווה לכולם" – חינוך לדמוקרטיה בגילאי קדם-יסודי (פעלה בשנת 2006 ב-24 גני-ילדים יהודיים וערביים בדרום וב-9 גני-ילדים יהודיים בירושלים); "אל"ף-בי"ת בדמוקרטיה" – חינוך לדמוקרטיה בבתי-ספר יסודיים; הכשרת מורים להוראת דמוקרטיה ופתרון סכסוכים; "בית-הספר חווה דמוקרטיה" – קידום תהליכי דמוקרטיזציה בבתי-הספר; "הרצלייה חווה דמוקרטיה" – פרויקט עירוני בהרצלייה, המקיף בתי-ספר בכל שלבי החינוך וכן השתלמויות מנהלים, הכשרת גננות וסייעות ועוד.

- "יסודות" – המרכז לליבון ענייני תורה ומדינה²²

בין מטרותיה של עמותת "יסודות": העמקת החינוך לדמוקרטיה בבתי-הספר הממלכתיים-דתיים, תוך לימוד מקורות היהדות וההגות האוניברסלית; הטמעת תפיסה חינוכית שעל-פיה המחויבות לערכים ולמשטר הדמוקרטי עולה בקנה אחד עם המחויבות להלכה ואף מחזקת אותה; העמקה וחיזוק של הזדהותם של תלמידי החינוך הממלכתי-דתי עם הערכים הדמוקרטיים והמשטר הדמוקרטי.

עיקר פעילותה של העמותה הוא תוכניות בית-ספריות, ובהן השתלמויות "חדר מורים לומד", המשלבות לימוד של מקורות יהודיים וכלליים בנושא של ערכים דמוקרטיים; תוכניות שונות לתלמידים, כגון שיעורי יח"ד (יהדות חברה דמוקרטיה) לבתי-ספר יסודיים ותיכוניים ותוכניות בית-מדרש, המאפשרות לימוד משותף של הורים, מורים ותלמידים; תוכנית לחיי משפחה וערכים דמוקרטיים ועוד. בשנה זו החל לפעול מערך הערכה רב-שנתי של תוכניות העמותה, בסיוע קרן "אבי-חי".

בשנת תשס"ז השתתפו בתוכניות שמפעילה "יסודות" 3,154 תלמידים ו-518 מורים. ההערכה היא כי בשנת תשס"ח ישתתפו בהן 3,652 תלמידים ו-370 מורים. פעולותיה של העמותה בתחום החינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך הפורמלית נעשות בשיתוף פעולה עם המינהל לחינוך דתי במשרד החינוך, אך כמעט ללא כל השתתפות תקציבית של המשרד. גב' אלירז קראוס, מנכ"לית "יסודות", מציינת כי בעבר היתה העמותה אחד מהגופים שזכו במכרז משרד החינוך בתחום החינוך לדמוקרטיה, אולם זה שנים המכרז אינו מפורסם. העדר הסיוע הממלכתי מקשה על יישום תוכניותיה של העמותה.

- המכון הישראלי לדמוקרטיה²³

המכון הישראלי לדמוקרטיה מפעיל תוכנית חינוכית שאחד מיעדיה העיקריים הוא "הצבת החשיבות של החינוך לדמוקרטיה ולמעורבות אזרחית בראש סדר-יומה של מערכת החינוך".²⁴ בתוכנית פיילוט של המכון בתחום החינוך לדמוקרטיה השתתפו כ-150 בתי-ספר על-יסודיים: בשנה הראשונה לפעילות השתתפו המנהל והצוות המוביל בהשתלמות של המכון, שכללה הרצאות וסדנאות; לקראת השנה השנייה בנה כל בית-ספר תוכנית ייחודית להטמעת ערכים דמוקרטיים על-ידי לימוד שיטתי של כתבים בהוצאת המכון, הפעלת יוזמות חינוכיות חברתיות

²² אלירז קראוס, מנכ"לית "יסודות" – המרכז לליבון ענייני תורה ומדינה, מכתב, 22 באוקטובר 2007.

²³ דפנה גרובר, מנהלת התוכנית החינוכית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, מכתב, 18 באוקטובר 2007.

²⁴ אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, <http://www.idi.org.il/hebrew/departments.asp?did=407>, תאריך כניסה: 18 באוקטובר 2007.

בליווי המכון, שילוב הלמידה במעורבות אזרחית, שיתוף תלמידים בתהליך "חוקה בהסכמה" והיערכות להרחבה של לימודי האזרחות להיקף של 2-5 יחידות לימוד.

נוסף על כך, בשנתיים האחרונות מפעיל המכון תוכנית פיילוט שכותרתה "לחיות דמוקרטיה בשלושה יישובים", והיא מתקיימת בתמרה, בחורפיש ובנתיבות. מטרת-העל של התוכנית היא לבדוק כיצד אפשר לממש את יישום דוח קרמניצר. לאור מטרת-על זו נקבעו היעדים האלה:

- יצירת רצף של לימודי דמוקרטיה וחינוך אזרחי מבית-הספר היסודי ועד כיתה י"ב;
- הוראת דמוקרטיה וחינוך אזרחי לכל התלמידים, מכל המגזרים ומכל שכבות האוכלוסייה;
- שילוב בין למידה עיונית, חינוך ערכי ומעורבות אזרחית ומעשית בקהילה.

בשנת הלימודים הנוכחית הפרויקט פועל ב-17 בתי-ספר, ובהם בתי-הספר הדתיים בנתיבות. התוכנית היישובית מלווה בהערכה של פרופ' אשר אריאן. מהערכת התוכנית בשנת הלימודים הקודמת עולה כי נוסף על העשרת הידע של התלמידים, חלה עלייה במידת החשיבות שהם ייחסו למעורבות האזרחית.

מרכז יצחק רבין²⁵

מחלקת החינוך במרכז יצחק רבין מפעילה תוכניות חינוכיות העוסקות בחברה הישראלית, במנהיגות וביצחק רבין, ובתוך כך גם בתחום החינוך לדמוקרטיה. אחת התוכניות הבולטות היא "אתגר רבין לחברה הישראלית", המיועדת להביא להיכרות מעמיקה וחוויתית עם סוגיות מרכזיות בחברה הישראלית ובחיים הדמוקרטיים, תוך התנסות חווייתית המבוססת על חיי היום-יום בבית-הספר, בחברה ובקהילה. לתוכנית ציר תוכן, המתמקד בהקניית ידע ובלמידה, וציר חווייתי, שבמסגרתו מועברות לתלמידים סדנאות. בין מטרות התוכנית: לימוד המושג דמוקרטיה ומשמעותו בחברה הישראלית והבנת ערכים דמוקרטיים וחינוך לדמוקרטיה כהשקפת עולם וכאורח חיים.

תוכנית "אתגר רבין" מלווה בדוחות הערכה ומעקב. מדוח מסכם של הערכת תוכנית זו בחודשים פברואר-מאי 2007 עולה כי את השפעת התוכנית על שינוי עמדות הנוגעות לדמוקרטיה דירגו התלמידים במקום נמוך יותר מאשר הישגים אחרים של התוכנית. אחד ההסברים לכך הוא מספרם המועט יחסית של המפגשים, אשר מקשה את יצירתו של תהליך המוביל לשינוי עמדות או לשינוי חלקי שלהן. עם זאת, בהמשך הפעלת התוכנית הוחלט לשים דגש רב בהבנה מעמיקה יותר של סוגיות בחברה הישראלית ובדמוקרטיה – שכן זוהי מטרה מרכזית של התוכנית.

בשנת תשס"ז השתתפו בכלל התוכניות שמפעיל מרכז רבין כ-4,700 תלמידים, מרביתם בחינוך הממלכתי העל-יסודי, וכ-335 מורים. בשנת תשס"ח צפויים להשתתף בכלל התוכניות של המרכז למעלה מ-6,000 תלמידים.

²⁵ קרן אורן, מנהלת פרויקט, מרכז יצחק רבין, דואר אלקטרוני, 18 באוקטובר 2007.

ככלל, תוכניות מרכז רבין מתקצבות על-ידי המרכז ועל-ידי הגורמים המזמינים (כלומר, אם בתי-הספר מזמין את התוכנית, התקצוב הוא מתוך שעות שהוקצו לבתי-הספר לתוכנית לימודים קיימת או להשתלמויות בית-ספריות).

• האגודה לזכויות האזרח בישראל²⁶

מחלקת החינוך של האגודה לזכויות האזרח פועלת במערכת החינוך יותר מ-10 שנים, ופעילויותיה עוסקות בערכים אזרחיים ודמוקרטיים, תוך התמקדות בנושאי זכויות האדם והאזרח. ערכים אלה מועברים בעיקר באמצעות השתלמויות למורים בנושאים כגון טיפוח אקלים בית-ספרי, הזכות לקיום בכבוד, זכויות אדם בתוכניות הלימודים ועוד. משנת הלימודים הנוכחית שותפה האגודה להכשרת מורי האזרחות בחטיבות הביניים בתחומים אלה. כמו כן, האגודה מפיצה למורים חומרי לימוד בנושאי זכויות האדם והאזרח, בהיבט שהוא לא דווקא משפטי.

פעילויותיה של האגודה הן בשיתוף יחידות משרד החינוך, ובהן המטה ליישום דוח קרמניצר ומינהל חברה ונוער. בשנת הלימודים תשס"ז פעלה מחלקת החינוך של האגודה ב-35 בתי-ספר יהודיים וב-35 בתי-ספר ערביים.

• "מרחבים" – המכון לקידום אזרחות משותפת בישראל²⁷

לדברי מר מייק פרשקר, מייסד מכון "מרחבים" ומנהלו הכללי, המכון פועל לסייע לתלמידים ולתלמידות בעלי רקע שונה להכיר את האחר, להעריך שונות, לפתח תודעה אזרחית משותפת וליצור כיתות, בתי-ספר וקהילות הוגנים יותר. המודל הייחודי של המכון פותח בשיתוף פעולה עם משרד החינוך, והוא מושתת על חמישה מושגי יסוד: זהות, נגישות, הוגנות, מרחבי הסכמה ואזרחות משותפת פעילה. מודל זה מותאם לכל שכבות הגיל, החל בגני-הילדים וכלה בכיתה י"ב, לזרמי החינוך היהודי הממלכתי והממלכתי-דתי וכן לחינוך הערבי.

בשנת הלימודים הנוכחית ישתתפו כ-300 בתי-ספר וגני-ילדים בפעילויות שונות, באמצעות הדרכה והשתלמויות לצוותי ההוראה, בתיאום עם משרד החינוך. השנה חל גידול של 30% בפעילות לעומת שנת הלימודים הקודמת.

פעולותיו של מכון "מרחבים" מלוות בהערכות של גורמים אקדמיים שונים ומכלול הממצאים בהערכות אלו מצביע על שינויים הן בתחום הידע והן בכל הקשור לשינוי עמדות כלפי האחר.

פעילויות המכון ממומנות על-ידי תרומות. משרד החינוך מתקצב אותן במערכת החינוך הפורמלית באמצעות הקצאת ש"ש ושעות השתלמות למוסדות החינוך עצמם ולא באמצעות תמיכה כספית במכון.

²⁶ דובית אטר, מנהלת מחלקת חינוך, האגודה לזכויות האזרח בישראל, 25 באוקטובר 2007.

²⁷ מייק פרשקר, מייסד ומנכ"ל מכון "מרחבים", מכתב, 23 באוקטובר 2007.